

УДК 94 (477) "18"

Н. А. Печеніна

ДРУГИЙ ЕТАП РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 80-х – 1991 р.)

Проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму залишається складовою частиною процесу демократизації суспільства. У середині 80-х років ХХ ст. суспільство було змушено повернутися до трагічної проблеми сталінізму та його наслідків. В цей час реабілітація жертв сталінізму проходила не тільки на хвилі критики сталінізму. Демократичні перетворення виходять за рамки реформування соціалістичної системи.

Ключові слова: демократизація, сталінізм, реабілітація.

Проблема реабилитации жертв сталинизма и тоталитаризма является составной частью процесса демократизации общества. В середине 80-х годов ХХ в. общество было вынуждено вернуться к трагической проблеме сталинизма и его последствий. В те годы реабилитация жертв сталинизма проходила на волне критики не только самого сталинизма, а и социализма как общественной системы.

Ключевые слова: демократизация, сталинизм, реабилитация.

Rehabilitation is a political process of restoring justice in cases with the soviet peoples, that were baselessly repressed during Stalin's regime. The second stage of rehabilitation started in October, 1987, when Commission of Politburo of CPSU Central Committee was created. The Commission considered its work as a part of the process of historical purification of the society from the mistakes and crimes of past.

Key words: democratization, stalinism, rehabilitation.

Постановка⁷ проблеми. На початку 90-х років ХХ ст. різко зростає інтерес суспільства до власного минулого. Проголошення державної незалежності України ініціювало трансформацію свідомості широких верств населення. На перший план висувається проблема пошуку ідентичності та самоідентифікації. В цей час українська історична наука мала на меті довести

свою самостійність й спроможність здійснювати серйозні наукові розробки. Однією з таких соціально значущих проблем стало дослідження політичних репресій та пов'язана з нею проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У преамбулі Закону було розширено історичні рамки дії політичних репресій – реабілітація мала охоп-

лювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання й заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного й релігійного характеру [1].

З часу ухвалення Закону «Про реабілітацію...» минуло майже двадцять років. Але і сьогодні праця, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування, не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, праця І. Г. Біласа, в якій подано суспільно-політичний та історико-правовий аналіз репресивної системи в Україні, джерелознавчі дослідження терору як засобу державного управління в СРСР С. І. Білоконя, ґрунтовні роботи С. В. Кульчицького та Ю. І. Шаповала, які містять аналіз політичного розвитку України в 20-30-ті роки, дисертаційні дослідження Д.В.Табачника та Б. О. Яроша, що висвітлюють історичний та політологічний аспект тоталітарного режиму 30-50-х років ХХ ст. Певним підсумком науково-дослідницької та краєзнавчої роботи вчених став Бібліографічний покажчик «Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.)» де подано історіографію політичних репресій в Україні в другій половині 1980-х – 1990-ті рр. (вступна стаття Р.Ю.Подкура та О.С.Рубльова).

Прикладом систематичного вивчення політичних репресій 1920-1980-х рр. в Україні упродовж останніх років була і залишається Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», очолювана академіком НАН України П. Т. Троньком, створена в 1992 р., а також її обласні підрозділи, які здійснювали дослідження репресивних дій компартійної влади щодо населення України у регіонально-історичному аспекті та видали протягом 2000 – 2005 років 27 томів.

Проте в історичній літературі майже відсутні комплексні узагальнюючі праці, що розглядають сааме проблему реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні.

На думку автора, дана проблема є складовою процесу демократизації й в сучасних умовах розбудови правової держави залишається актуальною.

Мета запропонованої статті – аналізуючи архівні дані, простежити хід та особливості реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. в Україні.

Відомо, що перша спроба сказати правду про дійсні масштаби репресій і відповідальності за них Й.В.Сталіна та його найближчого оточення була зроблена в середині 50-х – 60-і роки ХХ ст.. Проте прагнення перейти від авторитарного до демократичного типу управління закінчилося в той період невдачею. Більш того, в кінці 60-х рр. партійне керівництво узяло курс на реставрацію сталінських методів керівництва всім суспільним життям країни.

Дійсність показала, що «відмінити» особистий режим з його ідеологічною «культовою» оболонкою значно простіше, ніж забезпечити реальну заміну цього режиму іншим механізмом влади, здатним підтримувати відносну політичну і економічну стабільність і динамічність.

Тому в середині 80-х рр. ХХ ст. суспільству довелося починати перетворення в країні фактично з тих же питань, перед якими воно зупинилося в середині 60-х.

У цей період стає ясным, що відсутність демократичного механізму вироблення рішень і догматизм в теорії з неминучістю спричиняють за собою помилки в оцінці питань економічного і політичного характеру, що приводить до наростання труднощів і, кінець кінцем, до деформації самих основ розвитку суспільства.

Проте навіть процес гласності, що почався в період «перебудови», не дозволив подолати дефекти політичного мислення апарату влади, суть якого – догматизм, нездатність визначати і вирішувати суспільні протиріччя, установка пріоритету принципу (а точніше, закріплені стереотипів) над будь-яким непорушним фактом, інструкції над самим життям.

В середині 80-х рр. трибуною плюралістичних поглядів на політичні, економічні, морально-етичні проблеми стає публіцистика. Саме діяльність громадських та політичних організацій, публіцистів, письменників, журналістів, які почали з середини 80-х років формувати в суспільстві на рівні побутової свідомості уявлення про багатомільйонні жертви політичних репресій сталінського режиму започаткувала подальшу демократизацію суспільства.

Осмыслити минуле країни першими спробували не професіонали-історики, а письменники і публіцисти. Зв'язано це було з низкою складних причин. Довгі роки суспільствознавці виховувалися на догматичних концепціях, коли голов-

ним їх завданням вважалася популяризація партійних документів і спадщини класиків марксизму-ленінізму, і подолати сталі підходи у вивченні історії виявилось не просто через інерцію мислення і побоювання вийти за рамки офіційних концепцій.

Тому не дивно, що висвітлення проблем сталінізму було розпочате на сторінках періодичних видань. А найбільший інтерес викликала проблема репресій часів культу особи. Першими проаналізували статистику засуджених за «контрреволюційні злочини» в 1935-1953 рр. А.І.Дугин, В.Ф.Некрасов, В.Н.Земсков, В.П.Попов. Тема репресій вивела і на роздуми про необхідність подальшої реабілітації жертв політичного терору. У всіх публікаціях кінця 80-х років головними стають питання подолання культу особи і його наслідків. Тема реабілітації жертв сталінського терору виявилася настільки важливою, що обійти її було неможливо. Вона стала органічною частиною роздумів ряду авторів, що зверталися до проблеми демократизації країни і до проблеми відродження духовного життя суспільства.

В кінці 80-х років відбувалася й переоцінка власного минулого. Деякі суспільствознавці, публіцисти дотримувалися думки про соціалізм, що не відбувся, інші ототожнювали його з деформаціями, що мали місце у минулому, називаючи соціалізм державним, казармовим.

Вже з 1989 року процес суспільних перетворень вийшов з «соціалістичних берегів» і став розвиватися по власних внутрішніх закономірностях. Сумніву і критиці стали піддаватися найбільш догматичні і утопічні положення марксизму-ленінізму.

Наступила смуга переоцінки ідей Маркса і Леніна, переосмислення пов'язаної з ними теорії соціалізму. Такого роду спроби, породжені процесами демократизації, гласності, плюралізму, з одного боку, економічною і політичною кризою – з іншою, цілком нормальні і необхідні. Проте переосмислення історії нічого спільного не має з її огульним запереченням. Одним з найдефіцитніших матеріалів виявилось точне історичне знання. З'явилася безліч різних версій минулого, що не завжди спиралася на вивірений історичний аналіз. Простежувалася і певна послідовність в руйнуванні минулого СРСР. Спочатку справедливо і різко були засуджені злочини Сталіна і втілюваної ним системи. Але незабаром виявилася перекресленою і обливою гряззю сама народна історія, що доводиться на часи сталінщини. Багато публіцистів і істориків, схоже, повернулися до головного методу середньовічної історіографії – писати і розуміти історію народів як історію правителів. Якщо

правитель поганий, то погана і епоха, і народ, який жив і страждав в цей час.

Потім критика перейшла на Леніна. Його сталі зображати як обмеженого політика і доктринера, розглядаючи його діяльність у відриві від контексту грандіозного революційного катаклізму. У працях Леніна шукали коріння політичних, економічних і соціальних деформацій радянського суспільства. Від соціалістичних цінностей суспільство поступово переходило до загальнодемократичних.

Як складова частина загальнодемократичного процесу по подоланню помилок минулого і відновленню історичної правди і справедливості розглядалася реабілітація жертв сталінізму, відновлена з жовтня 1987 року. Процес реабілітації в цей період проходить швидшими темпами, йдеться вже про всю протизаконну практику масових репресій сталінського режиму.

На засіданнях Комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями періоду 30-40-х і початку 50-х рр. були розглянуті основні політичні «справи» і «процеси», сфабриковані органами НКВС-МДБ-МВС СРСР в 30-40-і роки. Практично всі засуджені на них люди були реабілітовані в судовому і партійному відношенні.

За час роботи Комісії (січень 1988 – середина 1991 рр.) було проведено 11 засідань, на яких були розглянуті найбільш крупні процеси періоду «культу особи». Реабілітовано за цей період понад 2 мільйони чоловік.

16 січня 1989 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості відносно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років». Саме цей Указ і послужив підставою для масової реабілітації всіх що безневинно постраждали за часів культу особи. Всі рішення несудових органів – «трійок» НКВС, колегій ОГПУ і особливих нарад НКВС-МДБ-МВС СРСР були визнані незаконними, а засуджені ними люди – реабілітованими.

Реабілітація в Україні також проходила на основі цього Указу. До осені 1990 р. в республіці була реабілітована понад 480 тисяч чоловік. Всього ж з 1953 р. по Україні було реабілітовано понад 500 тисяч чоловік.

На 1 січня 1990 р. Дніпропетровським обкомом Компартії України було розглянуто 4862 кримінальних справи, в судовому порядку реабілітовано 419 чоловік. 4443 людини було реабілітовано згідно вищезазначеного Указу [2].

Матеріали фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволяють

проаналізувати соціальне походження і положення засуджених: селяни склали 41,46 % від загальної кількості репресованих, робочі – 28,57 %, інтелігенція і службовці – 22,72 %, люди без роботи і певних занять – 7,23 % [3]. Велику частину репресованих склали чоловіки (97,3 %), найбільш працездатна і зріла частина населення, з власними політичними переконаннями (62,44 % від загальної кількості репресованих – у віці від 31 до 50 років) [4].

Основній масі репресованих було пред'явлено звинувачення по статті 54-10 УК України (антирадянська і контрреволюційна агітація) – 49 % засуджених, 8,26 % було притягнуто за «шпигунство» на користь різних країн, 7 % – за участь в якій-небудь контрреволюційній організації. Інші звинувачувалися в диверсійній діяльності, саботажі [5].

Таким чином, аналіз соціального положення репресованих і пред'явлених ним звинувачень дозволяє зробити висновок про цілком цілеспрямовану політику сталінського керівництва країни, що виражалася в ліквідації найбільш небезпечних з погляду уряду людей, які виражали свою незадоволеність політикою партії.

Вже згадуваний Закон «Про реабілітацію» розповсюджувався на осіб, необгрунтовано репресованих за політичними, соціальними, класовими, національними та релігійними мотивами в період з 1917 по 1991 р..

Реабілітація так званого «перебудовного» етапу відрізнялася не тільки своїми масштабами. У цей період змінився і її критерій. Якщо раніше звинувачення в «буржуазному націоналізмі», участі в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість реабілітації, то в кінці 80-х – 1991 рр. багато осіб, звинувачених в «націоналізмі» і

«фракційній» були реабілітовані. Реабілітації не підлягали лише особи, що скоїли злочини проти людства і людяності.

Більш того, якщо в 1987-1989 рр. процес реабілітації проходив на хвилі критики деформацій соціалізму, що не зачіпала його основ, то з 1990 року демократичні перетворення виходять за рамки реформування соціалістичної системи. Ставляться під сумнів найбільш догматичні і утопічні положення марксизму-ленінізму. Чималу роль в цьому зіграв і процес реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму, вивівши суспільство на переосмислення теоретичної спадщини соціалізму.

Проте реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму не була доведена до кінця, і належить ще багато чого зробити для її остаточного завершення. Крім того, не всі аспекти даної проблеми вивчено, частина зробленого потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Закони України: Офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства; Редкол.: В.Ф.Опришко (гол.) та ін. – К., 1996. – Т.1. – 370-374.
2. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19, оп. 95. – справа 107.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19, оп. 95. – справи 112, 113.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19, оп. 95. – справи 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19, оп. 95. – справи 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.